

Богдана Сахно
(м. Київ, Україна)

ЕКСПРЕСИВНА ЄДНІСТЬ У СИСТЕМІ ПРОЗОВОГО ТЕКСТУ

Статтю присвячено аналізу теоретичних та практичних засад вивчення явища мовної експресивності. Окреслено питання можливості використання при аналізі художніх структур такої текстової одиниці лінгвостилістичної системи мови, як експресивна єдність. Простежено закономірності функціонування конкретних виражальних засобів експресивної єдності в сучасному прозовому тексті.

Ключові слова: експресія, експресивність, експресивна єдність, текстовий рівень, експресивно-стилістична функція, лінгвостилістична система мови.

Статья посвящена анализу теоретических и практических основ изучения явления языковой экспрессивности. Определены вопросы возможности использования при анализе художественных структур такой текстовой единицы лингвостилистической системы языка, как экспрессивное единство. Прослежена закономерность функционирования конкретных выразительных средств экспрессивной единства в современном прозаическом тексте.

Ключевые слова: экспрессия, экспрессивность, экспрессивное единство, текстовый уровень, экспрессивно-стилистическая функция, лингвостилистическая система языка.

The aim of the article is to analyze theoretical and practical basis of studying the phenomenon of language expressivity. The issue of possible use of such text unit of linguistic stylistic system of language as expressive unity while analysis of text structures is mentioned in the article. The principles of functioning of specific means of expression of expressive unity in modern prose text are analyzed in the article.

Key words: expression, expressivity, expressive unity, text level, expressive and stylistic function, linguistic and stylistic system of language.

Вивчення найпродуктивніших шляхів реалізації комунікативної функції мови неможливе без урахування когнітивно-психологічних та комунікативно-прагматичних засобів мовленнєвої діяльності. У цій площині значний інтерес викликає явище експресивності, наявне в самій системі мови і яке стає реалізованим за участю різних екстралінгвальних факторів. Експресивність зорієнтована не лише на ефективному здійсненні намірів мовця, але також і втіленні в мовленні власне його особистості, особистісного представлення тієї чи тієї текстової структури.

Лінгвістичні дослідження засвідчують неоднаковий вплив мовних одиниць на реципієнта, тобто певні мовні форми можуть більш або менш інтенсивно впливати на читача (слухача): справді, «у мові, а зовсім не в психології того, хто говорить чи пише, окрім звуків, форм і знаків, є ще дещо, а саме експресія, яка належить звукам, формам і знакам» [3, с. 52].

Мовній експресії присвячена низка досліджень українських учених: «Основи мовної експресії» (1984), «Стилістика експресивних засобів української мови» (2002) В. Чабаненка; «Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти» (2005) Н. Бойко; «Вираження експресивності номінативних речень (на матеріалі сучасних художніх текстів)» (2007) З. Коржак.

До питання експресивності неодноразово зверталися С. Єрмоленко, Н. Гуйванюк, А. Загнітко, Л. Мацько, А. Мойсієнко, О. Пономарів, Н. Сологуб та ін.

Термінологічне розмаїття, притаманне сучасному мовознавству, провокує змішення понять «експресія» та «експресивність». За визначенням С. Єрмоленко, експресія – це, по-перше, «виразність, підкреслена почуттєвість мови», а, по-друге, – «виразово-зображальні властивості мови, закладені в її лексичних, словотвірних, граматичних, стилістичних засобах і призначені для створення образності, емоційності висловлювання» [6, с. 57]. Натомість, експресивність (лат. *exressio* – вираження, від *exgrimo* – чітко вимовляю, зображую), як вважає дослідниця, – «здатність мовної одиниці передавати експресію» [6, с. 56].

Категорія експресивності також належить до дискусійних з погляду її лінгвістичної інтерпретації. У концепції Ш. Баллі, Ж. Вандрієса – мовознавців, які стояли біля витоків теорії експресивності, вона пов'язувалася з питанням афективності (емоційності) у мові. Проте більшість вчених ХХІ століття підтримують і розвивають думку Є. Галкіної-Федорук, яка вперше стала на позицію розмежування термінів «експресивність» та «емоційність», слушно зауваживши, що «вираження емоцій у мові завжди експресивне, але експресія не завжди емоційна» [4, с. 13]. Експресивність у цьому значенні вважається ширшою ніж емотивність за рахунок експресивізації логічних компонентів.

М. Кожина розглядає експресивність як «особливу та навмисну виразність», як «побудову мовлення, що найкращим чином реалізує мету і завдання спілкування і досягає ефективності цього спілкування» [7, с. 17]. Таке трактування культивує двоплановість поняття експресивності, що її розуміємо і як «засіб створення смислової, емоційної і т. і. напруги в мові (художнього твору)», і як «здатність, як результат дії (в цьому останньому) на реципієнта» [10, с. 66].

Отже, за визначенням А. Мойсієнка, експресивність – «це логіко-емоційна виразність, явище особливої інтенсивності, що досягається як за допомогою окремих різнорівневих засобів, так і градацією якісних і кількісних ознак на всіх рівнях мови, а також засобами зі сфери поезики у їх ендогенному і екзогенному виявленні» [10, с. 66]

Окреслюючи досягнення і проблеми питання можливості передачі експресії, мовознавці пропонують на позначення мовної експресивної одиниці поняття експресеми [5, 14, 15]. Експресема, на думку Н. Гуйванюк, – «це елемент лінгвостилістичної системи, мовленнєва одиниця, вжита в експресивно-стилістичній функції, яка суміщає в собі власне лінгвістичне з емотивним, волонтеративним, естетичним, художньо-образним, оцінним тощо. Експресемами можуть бути різнорівневі одиниці поетичної мови, диференційними ознаками яких є логічно-емоційне підсилення як наслідок формальних і семантичних трансформацій порівняно з узуальними одиницями мови» [5, с. 455].

Залежно від того, одиниця якого мовного рівня виконує експресивно-стилістичну функцію, експресемами розрізняємо: фонетичні, лексичні, фразеологічні, дериваційні та граматичні (морфологічні та синтаксичні).

Як правило, експресемами аналізуємо в контексті, з урахуванням їх лексико-семантичного оточення, завдяки чому помітна їх кореляція з стилістично нейтральними мовними одиницями та стає зрозумілою їхня виразова функція [14, с. 6].

Поєднання тих чи тих різнорівневих експресем, які взаємодіють між собою та доповнюють одна одну, забезпечує максимальну реалізацію емотивної функції текстового повідомлення. За словами А. Мойсієнка, «різнорівневі експресивні якості в суміжності, в певному схрещенні та підсиленні одної іншою загалом створюють нову, вищу якість, що характеризує цілу експресивну єдність» [10, с. 71]. Таким чином, експресивну єдність можемо описати як текстову одиницю з виразними експресивними ознаками на різних рівнях мови, тобто як певний фрагмент тексту з актуалізованими засобами мовної експресії; поєднання кількох різнорівневих експресем в єдине змістове ціле.

Мета дослідження – простежити конкретні виражальні засоби стилістично заданої (вторинної – за В. Чабаненком [14, с. 10]) експресії в сучасному прозовому тексті та роль експресивної єдності в організації текстових структур.

Частовживаною в художніх текстах є експресивна єдність з акцентованими фонетичними та лексичними елементами:

« – Сю-у-у-у-у-рп-р-р-и-и-и-из! – проспівала» [1, с. 46].

Фонетично експресія спостерігається в якісній та кількісній інтенсифікації окремих звуків та звукосполучень, що практично проявляється в емоційному розтягуванні звука, емоційному розбитті слова на склади. Реалізація таких емоційних змін відображається у підсиленій вимові звуків, особливо наголошених, що надає слову певної ритмомелодики.

Експресивність вислову інтенсивно увиразнюється завдяки лексемі «проспівала» у значенні «сказала». «Спонуканий постійною потребою емоційного вираження думки, мовець не задовольняється лише об'єктивно-номінативною функцією слова; він намагається поєднати її з функцією суб'єктивно-оцінною, і тому до денотативного змісту стилістично-нейтральної лексеми додає конотативний зміст, а слабо виражений

конотативний зміст експресивного слова намагається підсилити» [14, с. 13]. Це призводить до пошуку емоційно-оцінних синонімів, які б зуміли передати всю парадигму почуттів та емоцій мовця. Збагачення мови емоційно-оцінними синонімами – свідчення колективної мовотворчості, завдяки чому значення «співуче вимовити» до слова «проспівати» подається і в академічному тлумачному словнику української мови [12, с. 293].

Характерна для прозового тексту експресивна єдність з домінантними лексичними, фразеологічними та синтаксичними елементами:

« – Слухай, забагато виступатимеш – матимеш проблеми, ясно? – проїдеш крізь зуби.

– Я...ясно, але...» [1, с. 186].

Лексема «виступатимеш» у значенні «говоритимеш» свідчить про негативну оцінку персонажа, його зневажливе ставлення до співрозмовника. Емоційні слова негативної оцінки вживаються в розмовному, просторічному мовленні та перебувають поза межами літературної мови. Вжита автором лексема свідчить про важливість саме емоційно-оцінної інформації, на відміну від поняттєво-раціональної. Набуваючи експресивного тону, названа лексема переходить у ранг лексичної експресеми та виконує роль стилістеми тексту. Експресивність лексеми підсилюється експресивністю фразеологізму «цідити крізь зуби», значення якого пояснює «Фразеологічний словник української мови»: «говорити невиразно, ледве розтуляючи рот» [13, с. 60]. Сталий вислів розкриває напружений психічний стан мовця.

Незакінчене речення «– Я...ясно, але...» – синтаксична експресема, вжита для передачі обірваного «пульсуючого мовлення» [15, с. 176] схвильованого або настрашеного учасника діалогу.

Вплив експресивної виразності збільшується у випадку, коли автор поєднує декілька експресивних складників на синтаксичному рівні, що засвідчує експресивна єдність з лексичними та кількома синтаксичними елементами, зокрема парцеляцією та паралелізмом:

«Може, я – місто. Дуже велике місто. З безліччю вікон. І стільки ж дверей. Двері відчиняються і зачиняються. Входять і виходять. Постійно щось відбувається.

Вносять дитину – виносять труну.

З плачем народжуються – з плачем помирають.

Колиски схожі на домовини.

Деколи хтось щось наплутає, і тоді в колисках вмирають, а в домовинах народжуються» [2, с. 111].

Парцеляція як «синтаксична універсалія мовлення, що передбачає побудову повідомлення шляхом розділення речення на кілька самостійних висловлень, інтонаційно та графічно відокремлених, проте єдиних за змістом» [11, с. 536], реалізована у текстовому відрізку: «*Може, я – місто. Дуже велике місто. З безліччю вікон. І стільки ж дверей*». Парцельовані означення надають певного ритмомелодійного вираження, забезпечують динамізацію викладу думок, виконують функцію утаємничення у простір авторських філософічних роздумів, емоційного уточнення, конкретизації

важливих деталей, які могли за умови цілісної структури речення лишитися реципієнтом непоміченими. Тональність цих речень змушує мислити в одному напрямку з мовцем, що свідчить про їх маніпулятивний характер. Розбиваючи структуру цілісного речення на відрізки, ніби кадри на кінематографічній стрічці, автор запрошує читача крок за кроком складати їх в окрему сприйняттеву картину, адже кожен такий відрізок несе свою інтонаційно та комунікативно незалежну інформацію.

Потужність експресивного вираження парцелятивів доповнюють синтаксичні паралелізми, ознакою яких є «зіставлення, порівняння образних ситуацій зі сфер природи і людського життя» [5, с. 445]: «*Входять і виходять*», «*Вносять дитину – виносять труну*», «*З плачем народжуються – з плачем помирають*». Наведені до прикладу паралелізми за своєю структурою повні, оскільки «дотримано усіх умов повного конструктивного ототожнення зіставляваних конструкцій» [5, с. 445], а саме: побудовані за однією синтаксичною структурою (у першому випадку – неповна двоскладна, у другому й третьому – двоскладна будова предикативних частин), характеризуються тотожною (оповідною) модальністю, мають однаковий порядок слів та ідентичний інтонаційний малюнок [9, с. 459–460]. Два останні речення – складні безсполучникові. За словами Л. Костич, «асиндетичні конструкції характеризуються складною семантичною організацією», створюють «високий рівень напруги і експресії, феномен глибокого осмислення світу, конденсації змісту складних етико-естетичних почувань і емоцій» [8, с. 255].

Паралелізм набуває афористичного звучання, сприяє легкому сприйняттю вислову загалом. Проте особливий інтонаційний малюнок надає йому експресивної чіткості, навіть категоричності та не дозволяє реципієнту відступати від розуміння закладеного змісту. Автор залучає не так до співтворення тексту, як до співрозуміння уже сформованих ним істин та співпереживання уже закладених ним почуттів.

Експресивна виразність пералелізму посилюється антонімічними лексичними компонентами, вжитими в одному, короткому реченні: «*відчиняються – зачиняються*», «*входять – виходять*», «*вносять – виносять*», «*народжуються – помирають*» (мовні), «*колиски – домовини*» (контекстуальні). Такий мовний прийом гри «антонімічних контрастів» [15, с. 24] має глибокий психологічний вплив на адресата: дві думки з протилежним значенням, абсолютна протиставленість реалій вражає, навіть шокує.

Таким чином, у структурі мови сучасного прозового тексту закладені широкі можливості творення, варіювання та реалізації мовного явища – експресивної єдності. Саме комплексний підхід до розуміння експресивної мовної одиниці дозволяє виявити й простежити шляхи формування і можливості реалізації експресивно-стилістичної функції мови сучасного художнього прозового тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багряна А. Дошкуляка : роман / Анна Багряна. – К. : Нора-друк, 2012. – 216 с.
2. Винничук Ю. Ги-ги-ги / Юрій Винничук. – Львів : Піраміда, 2007. – 240 с.
3. Винокур Г.О. «Горе от ума» как памятник русской художественной речи : Избранные работы по русскому языку / Григорий Осипович Винокур. – М., 1959. – С. 46–74.
4. Галкина-Федорук Е.М. Суждение и предложение / Евдокия Михайловна Галкина-Федорук. – М., 1956. – 76 с.
5. Гуйванюк Н.В. Слово – Речення – Текст : Вибр. Праці / Ніна Василівна Гуйванюк. – Чернівці : Чернівецький нац. Ун-т, 2009. – 664 с.
6. Єрмоленко С.Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / С.Я. Єрмоленко, С. П. Бибик, О. Г. Тодор. – К. : Либідь, 2001. – 224 с.
7. Кожина М.Н. Языковой и речевой экспрессии и ее экстралингвистическом обосновании / М.Н. Кожина // Проблемы экспрессивной стилистики. – Ростов н/Д., 1987. – С. 14–19.
8. Костич Л.М. Безсполучниковість як засіб вираження експресії у творах Тараса Шевченка / Л. М. Костич // Шевченкознавчі студії. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2009. – (Збірник наукових праць; 12). – С. 250–255.
9. Мацько Л.І. Парцеляція / Л. І. Мацько // Українська енциклопедія: Енциклопедія / Редкол.: В. М. Русанівський та ін. – К. : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 2004. – (2). – С. 461–462.
10. Мойсієнко А.К. Мова як світ світів. Поетика текстових структур / Анатолій Кирилович Мойсієнко. – Умань : УДПУ, 2008. – 280 с.
11. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / Олена Олександрівна Селіванова. – Полтава : Довкілля-К, 2011. – 844 с.
12. Словник української мови: в 11 т. / ред. колег.: І.К. Білодід (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. Т. 8: П – Р / ред.: М.М. Друченко, І.І. Маркевич, Н.С. Редичук. – К. : Наукова думка, 1977. – 928 с.
13. Ужченко В.Д. Фразеологічний словник української мови / В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 204 с.
14. Чабаненко В.А. Основи мовної експресії / Віктор Антонович Чабаненко. – К. : Вища Школа, 1984. – 168 с.
15. Чабаненко В.А. Стилїстика експресивних засобів української мови : Монографія / Віктор Антонович Чабаненко. – Запоріжжя : ЗДУ, 2002. – 351 с.

*Статтю рекомендовано до друку
доктором філологічних наук, професором
Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Мойсієнком А.К.*

Стаття надійшла до редакції 20 лютого 2017 року